

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Պիշֆոն :

ԲՆՑԵԱԼ զարուն երևելի գրական ներէն ունեւ՝ մեծին Սուրբիկոսի մահունէն ետքը, անոր ատենի պայծառութիւնը յիշեցընել տուին, և անոր համարումը աւելցուցին իրենց հանձարովը: Եւ ինչ մէջ առաջին տեղին ունինաւ Պիշֆոնը, որուն անուան պէս իրաւամբ հռչակեալ և միանգամայն հասարակաց ծանօթ ուրիշ մըն ալ չկայ, թէ իրեն ճարտասանութեանը և թէ մեծ հանձարին համար, և մանաւանդ Բնական պատմութեան մէջ ըրած փոփոխութեամբը:

Եւ ինչպէս Սուրբիկոս Գէորգ I ըբէր Պիշֆոն կոմսը 1707ին Գաղղիոյ Սոնպար քաղաքը իր հայրը Բենիամին I ըբէր որ Տիփոնի փարլամենթին խորհրդականն էր՝ բաւական ունեւոր ըլլալով՝ լաւ դաստիարակութիւն տուաւ

իր որդւոցը այնպիսի ապականեալ ժամանակուան մէջ: Պիշֆոն ալ եռանդեամբ մը կը սորվէր իր ուսմունքները, որով երբոր լմնցուց իր ուսման ընթացքը, իրեն պէս երիտասարդ բայց ազնուական անձի մը հետ բարեկամացաւ որ կ'ըսուէր դուքս Վինկսթըն: Պտէցաւ ասոր հետ Խալիա և Լոնդոն, և աս ճամբորդութեանս մէջ անգղերէնէ մէկ քանի գիրք թարգմանեց, որով սկսաւ ցուցընել իրեն ինչ գրիչ ունենալը: Եւ գիրքերուն յաջողութենէն խրախոյս առնելով, բոլորովին ալ զինքը ուսմանց և գիտութեանց տուաւ, և կը զբաղէր միանգամայն բնագիտական և գիւղական տնտեսութեան փորձերու հետ, և ծանօթացաւ ամենուն՝ խելացի յիշատակագիրներ հանելով:

Եւ կէ վերջը զիպուածով մը իր նպա-

տակին ու մաքին յօժարութեանցը յարմար ասպարէզ մը բացուեցաւ . վասն զի թագաւորական պարտէզին Տիւֆէի առնունով տեսուչը՝ որ մասնաւոր սէր մը ունէր իրեն վրայ, մեռնելու մօտ օրերը վինքը յաջորդը ընտրեց, որն որ յաջուցաւ, և Պիւֆֆոն որ ան ատենը հազիւ 30 տարեկան էր մտաւ 1739ին նոյն պաշտօնին մէջ . նոյն տարուան մէջ ընտրուել էր նոյնպէս գիտութեանց ճեմարանին կաճաւորդ : () Գտակար առիթ մը սեպեց աս սլաշտօնս, և ուզելով բնութեան նկարագրութիւնը ճիշդ գծագրել, գիշեր ցորեկ ինական պատմութեան կը պարապէր . բայց չվստահանալով իր ուժին՝ շատ հանձարեղ գրականներ ալ իրեն օգնական առաւ, որոնց մէջ էր նաեւ անուանի Տիւպանթոնը, որուն հետ շարագրեց իր առջի գործքերը ու հետզհետէ հրատարակեց աս գրքերը, երկրի Գեոգրաֆիք և Կենդանեաց Բնութեան, Մարդոս պարհալեան, և նաեւ Չորհրդանեաց վրայօք գրած հատորները . և անխոնջ աշխատասիրութեամբ տարիներէն ետքը հրատարակեց Թուրքոս պարհալեանը, նոյնպէս Հանգստի, և Գարշ Բնութեան ըսուած սիրուն գիրքը : Գրեթէ աս գիտութեանս մէջ մաշեցուց իր կեանքը Պիւֆֆոն յիսուն տարի միակերպ : Բոլոր մեծերը զարմանալով մը կը նայէին իրեն իբրեւ մեկնիչ մը բնութեան, և կարգէ դուրս սէր ունէին վրան . իսկ գիտունները աննախանձ աչքով մը նայելով՝ իբրեւ իմաստուն բնասլատում մը կը ճանչնային զինքը . բաց ասոնցմէ գաղղիական Բիւպեմիայն իրեն անդամ ընտրեց 1753ին . իսկ զոգովիկոս Ժեալ իրեն սէրն ու համարումը ցցուց՝ Պիւֆֆոնի կոմսութեան սլատիւր տալով . և մեռնելէն առաջ տեսաւ Պիւֆֆոնի արձանը կանգնուած բնական պատմութեան թանգարանին նախագահի թը՝ լատիներէն աս վերտառութեամբ .

Majestati natnae par ingenium .

Զուգական հանձար մեծվայելութե բնութի :

Երկրագնաց Պիւֆֆոն այսպիսի

պատիւներով ու փառօք՝ և ամենէն մեծարեալ ու գովելու մեռաւ 1788ին 81 տարեկան :

Պիւֆֆոնի ինական պատմութիւնը չորքոտանեաց ու թուրքոս վրայ կը ճանչնայ . իսկ մնացած մասանցը վրայ գրելու չհասաւ . իրեն վաստակակիցներն էին աս մեծ գործքին՝ Չորհրդանեաց վրայ Տիւպանթոն՝ որ անդամազննական մասը առեր էր գրելու . իսկ Թուրքոս Կենոյ տը Մոնպէյեար ու Պէքսըն :

Ինդհանրապէս ամենքն ալ կը վկայեն թէ Պիւֆֆոն եղաւ առջինը որ Գաղղիոյ մէջ կարգաւորեալ ոճով գրուած ինական պատմութիւն մտցրնէ և աս ուսման ախորժակը : Իրեն արգիւնքն է նաեւ որ իրմով աս ուսմունքը շատ առաջ գնաց, եթէ անթիւ նոր գիտերով, և եթէ նոր գիտողութիւններով, և թէ իրեւ մը ցիրուցան նիւթերը հաւաքելով՝ աս ուսմանս մեծ ծառայութիւնը րաւ : Բայց Պիւֆֆոն ստգտանելի է աս կողմանէ որ կենդանեաց ուսումնական դասաւորութիւնը մերժեց, որ առանց ասոր ոչ կարգ և ոչ ալ պարզութիւն կ'ունենայ գրուածք մը, և մանաւանդ լաւ սպասցոյցներ չունենալով ձեռքը՝ շատ անգամ մտացածին ենթադրութիւններ կ'ընէ անոր վրայօք խօսելու ատեն : Ետաց ծուռ նախապաշարմամբ մը՝ կենդանեաց բնաւորութեան բնական ազդումը՝ ուզեց անոնց բարոյական յատկութեանցը մէջ գտնել . նմանապէս ուղածին պէս անոնց կարգէ դուրս մտաւորական կարողութիւն մը ու տեսակ տեսակ զգացողութիւններ տալ, որ բնութիւնը ժխտեր է : Եւստի ինքը իբրեւ առաջնորդ նոյն ուսման չկրնար առնուիլ, բայց ասիկայ իրեն անարգանք մը չէ . վասն զի իրեն գրքերը բոլոր ուսումնականաց առջին արժանաւոր յարգը ունին, և միշտ Գաղղիոյ պարծանքներէն մէկն է : Իսկ իրեն ճարտասանութեւ, վառվռուն մտայն ու երեւակայութեանը և նուրբ ու գողտր նկարագրութիւններուն օրինակ մը տալու համար, հոս տեղս թարգմանած դէնք իրեն Յաղաթ Գարդոյ գրքին մէկ հատուածը,

որուն մէջ առաջին մարդը իր ստեղծագործութենէն ետեւ զգացած առջի վիճակը կը ստորագրէ :

“Տակաւին ՚ի յուշ ինձ դառնայ վայրկեանն հրճուալից և պակուցանողական յորում ծանեայ զառաջինն զիմն սեպհական էութիւն . ոչ գիտէի թէ զինչ իցեմ, ուր իցեմ և ուստի գայցեմ : Ի բանս աչացս զեղան յիս զգայութիւնը, լոյս և կամար երկնից երկիր դալարի և ջուրք բիւրեղեայք գրաւէին զանձն իմ և շնչէին յիս հոգի և անձառ բերկրանս ազգէին յիս : Կարծէի զառաջինն եթէ էակքս համբռն յիս ինքն իցեն, և մասն անձինս համարէի զնոսա : Տակաւ հաստատէի յինքնաստեղծ յայտ կարծիս, և ահա դարձուցի զաչս իմ յաստղն լուսապայծառ . նշոյլք նորա շլացուցին զաչս իմ, և յակամայս փակեցի զարտեանունս իմ, զի ցաւեաց ականողիս : Զառնուլ զիս սառեւրաց, համարեցայ եթէ ահա կորուսի զիմն էութիւն :

Եւ մինչդեռ լքեալ և ընդարմացեալ խորհէի ընդ յեղափոխութիւն անձինս, և ահա ձայն յունկն իմ հնչեաց, աւաչք թռչնոց և սօսաւիւն հողմոց դաշնակաւորս իմն յօրինէին նուագս, որոյ քաղցրութիւն ազգէր ՚ի մասունս հոգւոյս . ընդ երկար լեալ ունկնդիր համուկեր լինէի անձին, եթէ ես ինքն իցեմայն դաշնակաւորութիւն :

Եւ ինչ մտախորհ հիացեալ կայի ընդ նորոգատուրս այս կենդանութի, և ՚ի մոռացօնս ինձ դառնայր լոյս՝ որ կանխաճանօթ մասն էր էութեանս, և ահա բացան անդրէն աչք իմ . ով քանի խնդութիւն էր ինձ ՚ի գտանել անդ միւսանգամ զնշուլագեղ զարարածս . և խինդք սրտիս անցին զանցին քան որ ՚ի նախկին զգայութեանս, և դադարեցան առ վայր մի զբօսանք ձայնից :

Երջէի զաչս իմ ՚ի տեսիլ բիւրուց էակաց, և ՚ի միտ առի վաղվաղակի եթէ հնար էր ինձ կորուսանել և գտանել զնոսին, և թէ էր յիս զօրութիւն ըստ կամի եղծանելոյ և միւսանգամ

վերաստեղծելոյ զայս գեղեցիկ մասն իմոյ էութեանս . և թէպէտ թուէր ինձ անբաւ ՚ի մեծութեան և վասն բիւրապատիկ փոփոխմանցն և վասն երփնեւրանգ գունոց, բայց համարէի համբարեալ զնոսա ՚ի մասն ուրեք անձինս :

Տակաւ անայլայլակ աչօք նկատէի և անվրդով լսէի, և ահա սիւք թեթեւ ընթաց և հողմաբեր էած ինձ բուրմունս անուշից, որ նուաղեալ թուլացուցին զսիրտ իմ և ազդեցին յիս սէր և գրգանս առ անձն իմ :

Եւ փեալ ՚ի համայն զգայութեանցս, և յորդորեալ ՚ի հաճոյից չքնաղ և վսեմաբերձ էութեանս՝ յանկարծ ՚ի վեր վաղեցի և թուէի վարեալ յանճանօթ իմն զօրութեանէ : Եւ յալ մի յառաջեալ, անդէն զկայ առեալ արձանացայ, ՚ի նորապանչ դրից մարմնոյս հարեալ յապշութիւն . կարծէի փախչել յինէն գոյութեանս, և տեղափոխութիւնս իմ վրդովեաց զէս համբռն, կարծէի եթէ ամենայն ինչ խառն ՚ի խուռն կուտիցի :

Եւ քարձեալ զձեռս իմ ՚ի գլուխս շօշափէի զձակատն իմ և զաչս, և ընդ բովանդակ մարմինս իմ . և համարեցայ յայնժամ թէ ձեռն իմ իցէ առաջին գործարան էութեանս . զգայութիւնք որ նովաւ՝ ճշգրտագոյնք էին և անթերիք, որով և վայելքն գերազանցք քան զհաճոյս՝ զորս աղբէին յիս լոյս և ձայն, մինչ զի կամակար մատուցի զանձին առաջնորդութիւն՝ յայս հաստատուն մասն իմոյ էութեանս, և գիտացի եթէ տակաւ ընդարձակէին խորհուրդք մտացս և ճշմարտեալ տարրանային :

Որ ինչ ձեռամբ շօշափէի ՚ի մարմնի իմում՝ զգայութիւնք ընդ զգայութեան ձեռինս փոխանակէին, և յոր հոգի կրկին երևոյթս մտաց ազգէր ՚ի հոգիս :

Եւ աղվաղակի ՚ի միտ առի անյապաղ՝ եթէ զօրութիւն զգայութեան ծաւալեալ էր ընդ անձն իմ բովանդակ, և ծանեայ զսահման իմոյ էութեանս զոր յառաջն անպարագիր համարէի :

Եւ ինքն զաչս իմ դարձուցեալ մեծատարր զանձն իմ վարկանէի, մինչ զի

այլ ամենայն արարածք զորս նկատէի՝
[Թուէին առ նուազ կէտք մանունք լու-
սանշոյք :

Հարուստ ժամն հիացեալ պշուի
ընդ անձն իմ, և ակնկառոյց լեալ ընդ
ձեռն իմ զշարժուածս նորին զննէի . և
անհեղեղս իմաստասիրէի զամենայնէ .
համարէի եթէ շարժուած ձեռացս է-
ութիւն իմն էր փախստական, և նման
օրինակ դիպաց անանջրպետ յաջորդու-
թիւն . և այն ինչ մերձեցուցեալ յաչս
իմ զձեռս, և ահա մեծացաւ նա քան
զմարմինս իմ բովանդակ, և [Թագու-
ցեալ ծածկեաց յաչացս զյոյզագոյնս
յարարածոց :

1) արանեալ սկսայ 'ի միտս իմ մի
գուցէ կեղակարծ ինչ իցէ որ յաչս ըզ-
գայութիւն . զի տեսեալ միանգամ ճըշ-
մարտապէս եթէ ձեռն իմ մասն ինչ
փոքրիկ էր մարմնոյս, չկարէի 'ի միտ
առնուլ՝ եթէ զիմօրդ մարթ էր նմին այն-
չափ մեծանալ, մինչև անհեղեղ [Թուել
ինձ մեծութեանն : 1) ասնորոյ եղի 'ի
միտս իմ շօշափականին և եթ լինել ա-
պաստան՝ որով ցարդ չէր իմ պատրեալ,
և անձնապահ լինել յայլ ամենայն ըզ-
գայութեանց և յեութեանց :

() գտամտոյց եղև ինձ խորհուրդս .
զի այն ինչ ոտս առեալ ընթանայի
բարձրագլուխ և երկնադէտ, ընդհա-
րայ մեղմով ընդ ծառ մի արմաւենի .
ահաբեկ ընկրկեալ ձգեցի զձեռն իմ
յէական օտարոտի, զոր և այնպէս համա-
րեցայ զի զգայութիւն ընդ զգայութե-
ոչ փոխանակեաց . 'ի բաց փախեայ 'ի
նմանէ պակուցմամբ, և զայն առաջին
նուագ 'ի միտ առի՝ եթէ գոն այլ էակք
արտաքոյ քան զիս :

1) նդ գիւտս այս նորահրաշ առաւել
վրդովեցայ, քան ընդ այլն ամենայն,
և յոչ կամաց հաստատեցայ յայս կար-
ծիս, և մտախորհ լեալ ընդ դէպս ան-
ակնկալ, հաստատեցի եթէ և զար-
տաքնոց զնոյն օրինակ զփորձ առնուլ ար-
ժան է սրպէս զմարմնոյս, և [Թէ չէր
ինձ մարթ այլով իւրք զգոյութիւն նո-
ցին հաւատեալ, բայց շօշափմամբ ձե-
ռինս : 1) ասնորոյ կամէի ձեռնհաս հպիւ-

ամենայի, կամէի ըմբռնել զարեգակն,
տարածեցի զբազուկս իմ առ 'ի ընդգր-
կել զծագս տիեզերաց . բայց ունայնու-
թեան օդոյ գիրկս արկանէի :

1) արաքանչիւր փորձ հանդիսից 'ի
զարմացումն գրաւէր զիս, զի զամենայն
արարածս միապէս հպաւորս ինձ համա-
րէի, մինչև յետ բազում դիպաց՝ ուսայ
աչօքս զձեռս իմ ուղղել . այլ քանզի ա-
լազանք էին տպաւորութիւնք ձեռաց,
քան զոր յաչացս ընդունէի, վասն որոյ
և ոչ զուգաձայնք էին զգայութիւնքս
ընդ միմեանս, որով և ոչ ան[Թերի՝ մը-
տացս դատաստան . որով և բովանդակ
իմն էութիւն ոչ այլ ինչ [Թուել ինձ՝
բայց գոյութիւն [Թերակատար :

1) որամուխ լեալ յանձն իմ, որ ինչ
էիս, և որ ինչ լինելոցն էի, խորհուրդքս
այսօրիկ տարադէմք՝ լքեալ կորացուցին
զանձն իմ . և որչափ 'ի նոսին մտախորհ
լինէի, այնչափ ևս վարանք յեղակարծ
ընդառաջ ինձ ելանէին : 1) արտասեալ
'ի վարանմանցս և վաստակեալ 'ի յուզ-
մանց հոգւոյս, կ[Թոտեցան ծունգք իմ
և ընկողմնեալ հանգեայ : 1) ամ հան-
գստեանն նորոգատուր զօրութիւն 'ի
զգայարանս իմ յաւել :

1) յսպէս բազմեալ կայի ընդ ստուե-
րաւ սաղար[Թագեղ ինչ ծառոյ յորմէ
պտուղք բոսորագեղք ողկուզօրէն կա-
խէին առձեռնամերձ հպաւոր ձեռինս :
1) մերձենալ առ նոսա մեղմագոյնս՝ [Թո-
թափեալ անկան յոստոց ծառոյն, որ-
պէս [Թոթափեցի [Թուզ վաղահասուկ :

1) ձեռս առի զմին 'ի պտղոցս . և
յաղթական զիս ինքն համարէի, և
պանծայի ընդ զօրութիւն իմ, իբրու
զի 'ի ձեռին կալեալ ունէի զէակ մի բո-
վանդակ . այլ ծանրութիւն նորին [Թէ և
դիւրատար [Թուել ինձ ընդդիմադրու-
թիւն իմն հոգեկան, և բերկրէի յան-
ձըն իմ՝ տեսեալ զիս յաղթական նմին :
1) երձեցուցի զնա յաչս իմ, և զննէի
զձեռն նորին և զերանդս . և 'ի բուրել
անուշից և ևս մօտագոյնս կալայ զայն
առ իս մերձ առ շր[Թունս իմ, և հոտո-
տէի մեծաշունչ զանուշահոտն քաղցրու-
թիւն, և վայելէի 'ի հեշտարար տարփս

անդաց . լի էր անձն իմ բովանդակ 'ի սիւքս անուշարարս : Բացաւ բերան իմ 'ի կլանել զօդն կենդանարար , բացաւ միւսանգամ 'ի տուր և առս չնչոյ . և անդէն իմացայ եթէ էր 'ի ներքս յիս զօրութիւն հոտոտելեաց նուրբ և գողտրիկ քան զառաջինն . . . ճաշակեցի :

Վ՛ր քմապարար ճաշակացն , ուլ նորաքանչ զգայութեանն . ցայն վայր հաճոյք և եթէ էին վայելքս , իսկ ճաշակ աղդեաց ինձ հեշտալիս : Վայելք ներքին ծնան յիս միտս՝ սեպհականելոյ յիս ինքն զարարածս . թուէր ինձ եթէ յետութիւնս իմ փոխարկեցաւ պտղոյն գոյութիւն , և թէ մարթ էր ինձ կերպարանափոխ առնել զէակս համօրէն :

Ինձնապանծ իշխանականն խորհրդովք , և յորդորեալ 'ի հեշտալի ըզգայութեանցն , միանգամ և միւսանգամ ձգեցի զձեռն իմ 'ի պտուղս , զի ոչ պարտասէր բազուկք իմ արբանեկել հաճոյիցս . այլ տակաւ թմբիր ախորժական ընդ բովանդակ զգայութիւնս իմ ծաւալէր , և ծանրաբեռնեալ մասանց մարմնոյս նհանջեաց զեռանդն հոգւոյս :

Համարէի եթէ աղօտացեալ խորհրդոց մտացս՝ յանգործութեան կալեալ զիս ունէին , և բթացեալ զգայութեանց ստուերածս զարարածովք արկանէին , և անտիպս և անկերպարանս առաջի իմ նկարէին զնոսա : Եւայնմ ժամանակի փակեցան աչք իմանզօրք 'ի տեսանել , և ջլատեալ զօրութիւն մկանանցս՝ ոչ ևս կարէին 'ի վեր ունել զգլուխն իմ , վասն որոյ և սա խոնարհեալ յեցաւ 'ի դալարիս , և անդէն ամենայն ինչ եղծաւ և անհետ ծածկեցաւ : Բադարեցաւ միջնաշաւիղ խորհրդոցս , և կորեաւ յինէն գիտակցութիւն էութեանս : Եւանրարութուն էր քունս , այլ չգիտեմ թէ և յերկար , տակաւին չունելով ծանօթս զժամանակէ , վասն որոյ և 'ի չափել զնոյն անբաւական : Օարթեայ և թուէր ինձ՝ ահա միւսանգամ ծնանիցիմ , և համարէի եթէ դադարեալ իցէ առ վայր մի իմն գոյութիւն : Զքութիւնս իմ այս զոր յանձին զգացի , աղդեաց

յիս երկիւղ , և ծանոյց ինձ եթէ չէ ինձ մարթ կեալ յաւէժաբար :

Եւ ահա նորօրինակ տաքնապ , զի ոչ գիտէի եթէ կորուսի արդեօք 'ի քուն հանգստեան մասն ինչ յետութիւն . Եւ համար զգգայարանս իմ կոչեցի , և կամէի տեսանել և ճանաչել զանձն իմ : Եւայնմ վայրի հասեալ արփենւոյն 'ի ծայր ասպարիզին շիջոյց զճաշ իւր լուսաբորբոք . չմարթացայ անդէն 'ի միտ առնուլ եթէ ահա կորուսանեմ զտեսութիւն . զի գիտակ անխուսափելի էութեանս՝ ոչ երկնչէի կորուսանել ըզգոյութիւն իմ , և խաւար որ ծածկէրն զիս՝ ընդ վայր 'ի յուշ իմ ածէր զերևոյթս առաջին քնոյս , :

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ՃԱՏՏԱՐՈՒԹԻՒՆ

Եւրոպայի ձարտարութեան և վաճառականութեան վրայ գիտելիք :

Եւրոպացի բոլորը մէկէն առնելով կրնայ ըսուիլ թէ ձարտարութեան աշխարհ մըն է , 'ի բաց առեալ քանի մը մանր կողմերը . որովհետեւ կը տեսնենք որ աշխարհք մը կամ երկիր մը չկայ որ իրեն յատուկ մէկ ձեռագործ մը կամ արուեստ մը չունենայ և քիչ շատ նոյն բանին մէջ յաջողութիւն չցուցնէ : Ստոյգ գիտութիւններն ալ օր օրուան վրայ արուեստներու յարմարեցնելով մանաւանդ աս վերջի տարիներս , ձարտարութեան շատ մեծ ձեռնտութիւն եղաւ . շարժաբանութիւնը կամ մեքենական գիտութիւնը մարդու տկար ուժը յանհունս զօրացուց՝ ջրաշարժ օդաշարժ և մանաւանդ շոգեշարժ մեքենայից ձեռքով՝ որոնց շնչաւոր արարածոց ուժը անկարելի էր օր հասներ . բնաւուծութիւնը շատ դիւրին կերպեր ցցուց մարմիններ լուծելու ու բազազրելու դիւրին ու անվնաս կերպով , որուն մէկ հատիկ օրինակ կրնանք սեպել հին կամ անդիկով ու նոր կամ կալվանեան ոսկէ-